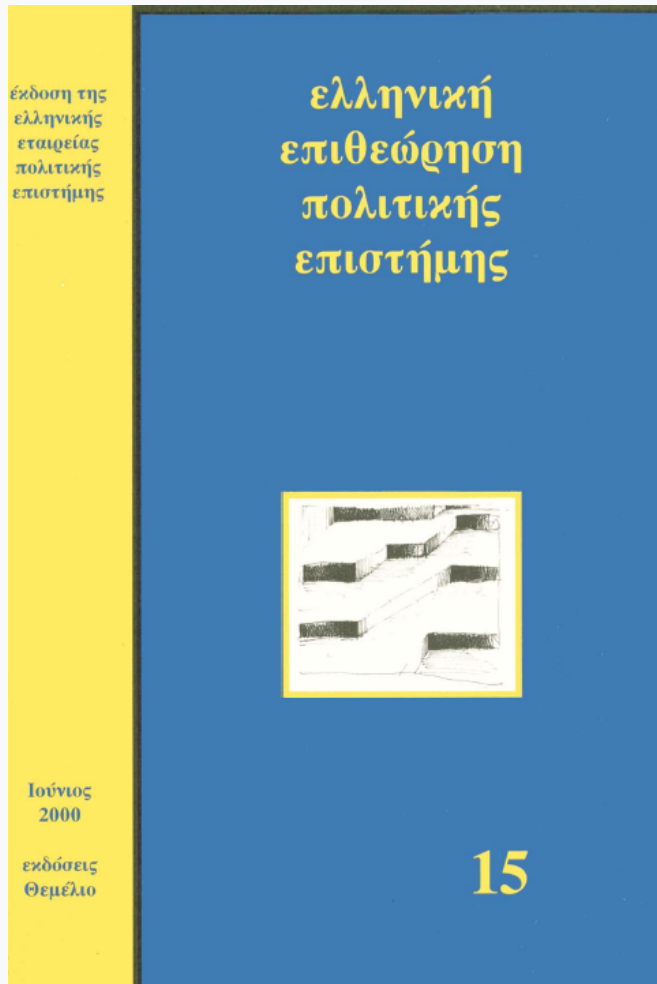

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 15 (2000)

Δίκαιο είναι το νόμιμο - Βιβλιοκριτικό Δοκίμιο:
Niklas Luhmann, Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας
Μτφρ. Κωνσταντίνος Βαθειώτης, εκδόσεις
Κριτική, σειρά: Γλώσσα-Θεωρία-Πράξη, Αθήνα
1999, 389 σελ.

Αντώνης Μακρυδημήτρης

doi: [10.12681/hpsa.15176](https://doi.org/10.12681/hpsa.15176)

Copyright © 2017, Αντώνης Μακρυδημήτρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρυδημήτρης Α. (2017). Δίκαιο είναι το νόμιμο - Βιβλιοκριτικό Δοκίμιο: Niklas Luhmann, Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας Μτφρ. Κωνσταντίνος Βαθειώτης, εκδόσεις Κριτική, σειρά: Γλώσσα-Θεωρία-Πράξη, Αθήνα 1999, 389 σελ. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 15, 141–153. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15176>

ΔΙΚΑΙΟ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΝΟΜΙΜΟ - Βιβλιοκριτικό Δοκίμιο

NIKLAS LUHMANN, *Νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας*, Μτφρ. Κωνσταντίνος Βαθειώτης, εκδόσεις Κριτική, σειρά: Γλώσσα-Θεωρία-Πράξη, Αθήνα 1999, 389 σελ.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δε χρειάζεται να είναι κανείς ένθερμος οπαδός της συστημικής θεωρίας, ούτε φανατικός θαυμαστής του έργου του Λούμαν, ενός έργου που εντυπωσιάζει τόσο με τον όγκο (περί τα 40 βιβλία και τα 450 άρθρα) όσο και με την ποιότητά του, για να εκτιμήσει τη σημασία και τη σπουδαιότητα της «διαδικασίας» στη σύγχρονη κοινωνική ζωή – και μάλιστα στο δίκαιο, στην πολιτική και τη διοίκηση. Από τους χώρους αυτούς αρύεται άλλωστε και ο Λούμαν τα κυριότερα παραδείγματά του για τη διερεύνηση του ρόλου της διαδικασίας ως βασικού μηχανισμού ή θεσμού νομιμοποίησης στην εποχή μας· μια εποχή στο πλαίσιο της οποίας εξυφαίνεται το ευρύτερο φαινόμενο της λειτουργικής διαφοροποίησης σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής πολλαπλασιάζοντας αναλόγως τη συνολική πολυπλοκότητα.

Ως γνωστόν, σύμφωνα με τον τρίτο τύπο (ιδεότυπο) νομιμοποίησης της εξουσίας, που είχε επεξεργαστεί στην πολιτική κοινωνιολογία του ο Μαξ Βέμπερ,¹ η βάση νομιμοποίησης της νομικής-ορθολογικής εξουσίας ερείδεται στο κριτήριο της νομιμότητας των επιταγών· στο γεγονός, δηλαδή, ότι αυτές προέρχονται από την κατάλληλη πηγή (το αρμόδιο όργανο) και, γενικά, συμφωνούν και εναρμονίζονται με ορισμένους κανόνες ή όρους που τις προβλέ-

* Καθηγητής Διοικητικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. σχετικά, Παντ. Τερλεζής, *Ο καπιταλισμός στα όριά του*, τόμ. 2ος, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1999, κεφ. Ζ', σ. 241 κ.ε., και Ν. Χ. Τάτσης (επιμ.), *Max Weber - ερμηνευτικά κείμενα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1998, σ. 106 κ.ε.

πουν και τις ρυθμίζουν. Άρα, η νομιμότητα παράγει νομιμοποίηση, και αυτή η νέα τάξη κυριαρχίας (η νομική-ορθολογική εξουσία) χαρακτηρίζει με τρόπο ιδιαίτερο τη μοντέρνα εποχή και υποστηρίζεται από την κύρια οργανωτική της έκφραση, τη (δημόσια) γραφειοκρατία.

Εντούτοις, η βεβηρωμένη εκδοχή της νομιμοποίησης μέσω της νομιμότητας της διαχείρισης της εξουσίας, ως ένας ξεχωριστός τύπος νομιμοποίησης που προσιδιάζει στη θεσμική-οργανωτική πραγματικότητα της μοντέρνας εποχής, αλλά και στην εργαλειώδη λογική που τη διέπει, δεν ικανοποιεί τον Λούμαν.

Ο τελευταίος υπερακοντίζει τη σχετική προβληματική και επιχειρηματολογία αναπτύσσοντας μια ξεχωριστή θεωρία του θεσμού της διαδικασίας *per se*, και ανιχνεύοντας τη νομιμοποιητική δυναμική την οποία αυτή η τελευταία διαθέτει. Η διαδικασία ή μάλλον οι διαδικασίες στα οργανωμένα και λειτουργικά διαφοροποιημένα κοινωνικά συστήματα έχουν τη δική τους εξελικτική ιστορία, την ιστορία της διαφοροποίησης της διαδικασίας, και επιτελούν τη δική τους πρωτεύουσα λειτουργία, με τρόπο ώστε το (ουσιαστικό) περιεχόμενο των αποφάσεων να διαμορφώνεται επί των προϋποθέσεων και των «προκειμένων» (*premises*, κατά τον Herbert Simon²) που θέτουν οι κανόνες της διαδικασίας. «Για μια νομιμοποίηση μέσω της διαδικασίας», γράφει σχετικά ο Λούμαν (στο ίδιο, σ. 123), «η πλήρης διαφοροποίηση και η αυτονομία [ενν., της διαδικασίας] έχουν θεμελιώδη σημασία, ακριβώς γιατί ανοίγουν το δρόμο σε εναλλακτικές δυνατότητες που μειώνουν την πολυπλοκότητα της συμπεριφοράς των δρώντων».

1. ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕΣΩ ΤΗΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Η αυτονομία (του θεσμού ή του συστήματος) της διαδικασίας, ο καταρχήν ουδέτερος και ανοικτός της χαρακτήρας ως προς τα αποτελέσματα (λ.χ., ποιος έχει δίκιο ή άδικο στη δίκη, ή ποιος θα επικρατήσει στις εκλογές), είναι στοιχεία που όχι μόνο δεν αποτρέπουν και δε δυσφημούν ευθύς εξαρχής τη συμμετοχή σε αυτήν [τη διαδικασία], αλλά αντιθέτως αυξάνουν τις πιθανότητες αποδοχής

2. H. A. Simon, *Administrative Behavior. A Study of Decision Making Processes in Administrative Organization*, (1945), 3η εκδ., The Free Press, Νέα Υόρκη 1975, κεφ. V, σ. 79 κ.ε.

του τελικού αποτελέσματος (λ.χ., της δίκης ή των εκλογών). Η διαπίστωση ότι τούτο ισχύει, συνήθως, ακόμα και για εκείνους που δεν ευνοούνται από αυτό, οφείλεται στο γεγονός ότι τους έχει δοθεί τουλάχιστον η δυνατότητα να εκφραστεί, να ακουστεί, να καταγραφεί και να αφηθεί να επηρεάσει και η δική τους άποψη – ακριβώς μέσω και λόγω της ανοικτής ως προς την τελική έκβαση διαδικασίας. Οπότε η διαδικασία λειτουργεί και ως μηχανισμός απορρόφησης των εντάσεων και της δυσανεξίας, οι ενδοδιαδικαστικές αντιπαραθέσεις, που διεξάγονται σύμφωνα με την λειτουργία και τους κανόνες της ίδιας της διαδικασίας, υποκαθιστούν και εκτονώνουν τις συγκρούσεις στο κοινωνικό πεδίο. Η συνέπεια είναι ότι η διαδικασία λειτουργεί αυτοτελώς ως μηχανισμός παραγωγής νομιμοποίησης, ανεξάρτητα από τα πραγματικά αποτελέσματα ή το περιεχόμενο της απόφασης.

Ειδικότερα, εκείνο που θεμελιώνει τη νομιμοποιητική ιδιότητα ή δυνατότητα της διαδικασίας είναι ο καταρχήν αξιολογικά ουδέτερος ή ανοικτός της χαρακτήρας ως προς τα αποτελέσματα. Ιδίως ο βαθμός της αβεβαιότητας γι' αυτά, η προσδοκία ότι μπορεί να επιβεβαιωθεί τελικά τόσο η μία όσο και η άλλη άποψη. Έτσι, κατά την ενώπιον των δικαστηρίων, λ.χ., ακροαματική διαδικασία διευθέτησης των διαφορών και απονομής της «δικαιοσύνης», νομιμοποιείται η όποια τελική επιλογή, δηλαδή, η δικαίωση της μιας ή της άλλης πλευράς, αρκεί η σχετική απόφαση να έχει προκύψει και διαμορφωθεί μέσω της συγκεκριμένης διαδικασίας.³ Της διαδικασίας στην οποία συμμετείχαν και συνέπραξαν οι δρώντες στο στάδιο εκείνο της «απόφασης» (decision making) που κανείς τους ακόμα δε γνώριζε ποιος θα ήταν τελικά ο νικητής ή ο ηττημένος. Αλλά όλοι βρίσκονταν στην «αρχική κατάσταση» της διαδικασίας πίσω από «το πέπλο της άγνοιας»⁴ σχετικά με την τελική έκβαση, ήταν αβέβαιοι γι' αυτήν και, παρά τις προσωπικές τους προσπάθειες ή προσδοκίες, είχαν την πιθανότητα να βρεθούν στη μια ή την άλλη κατάσταση (του νικητή ή του ηττημένου).

3. «Μοχλός της διαδικασίας», γράφει ο Λούμαν, είναι «η αβεβαιότητα για την έκβαση. Αυτή η αβεβαιότητα αποτελεί την κινητήριο δύναμη της διαδικασίας, τον πραγματικά νομιμοποιητικό παράγοντα» (στο ίδιο, σ. 183).

4. «The veil of ignorance», κατά την ορολογία του John Rawls στο έργο του *A Theory of Justice* (1971), Oxford U.P., Οξφόρδη 1973, έργο στο οποίο δεν αναφέρεται ρητά στο βιβλίο του ο Λούμαν όχι μόνο στην πρώτη (1969) αλλά ούτε και στη δεύτερη έκδοσή του (1975).

2. ΟΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Πέρα από το παράδειγμα της απονομής της δικαιοσύνης κατά την ενώπιον των δικαστηρίων ακροαματική διαδικασία, στο οποίο αναφέρεται διεξοδικά στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου του (σ. 101-210), ο Λούμαν επιλέγει ένα πρόσθετο παράδειγμα του νομιμοποιητικού χαρακτήρα της διαδικασίας στις μοντέρνες κοινωνίες. Αυτό είναι η διεξαγωγή των πολιτικών εκλογών για την ανάδειξη αιρετών αξιωματούχων σε θέσεις ευθύνης για την άσκηση της εξουσίας (κεφ. ΙΙΙ, σ. 211-300).

Η εκλογική διαδικασία –ως μέθοδος επιλογής των αρχόντων από μέρους και μεταξύ των αρχομένων– διέπεται από ένα σύστημα αλληλένδετων αρχών και προϋποθέσεων από την ύπαρξη και την τήρηση των οποίων εξαρτάται η αξιοπιστία της ίδιας της εκλογικής διαδικασίας. Οι αρχές αυτές ή προϋποθέσεις εγκυρότητας περιλαμβάνουν την καθολικότητα της ψήφου (όλοι έχουν το δικαίωμα της συμμετοχής σε αυτήν), την ισότητα (όλες οι ψήφοι έχουν την ίδια-ιση βαρύτητα και αξία) και τη μυστικότητα (ο καθένας αποφασίζει ελεύθερα δίχως έλεγχο ή καταναγκασμό).

Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, και εφόσον η εξουσία κατακτάται με την επικράτηση στην εκλογική διαδικασία –ενώ, αντιστρόφως, η απώλειά της ή η απομάκρυνση από αυτήν επέρχεται με την ήττα των διαχειριστών της στις εκλογές– παρέχεται το θεμέλιο νομιμοποίησης της εξουσίας, εξ ου και η νομιμοποίηση μέσω της (εκλογικής) διαδικασίας.

Οι εκλογές, ως διαδικασία επιλογής μεταξύ υποψηφίων αρχόντων, συνιστά την πεμπτουσία της δημοκρατίας, αρκεί η διαδικασία να επιτρέπει την όποια επιλογή και το αποτέλεσμα να είναι άγνωστο κατά τη στιγμή σχηματισμού της κρίσης και τη διαμόρφωση της επιλογής του καθενός. Η αβεβαιότητα ως προς την έκβαση του αποτελέσματος συνιστά και εδώ, όπως και στην ενώπιον των δικαστηρίων διαδικασία απονομής του δικαίου, όρο της συμμετοχής των πολιτών σε αυτήν, αλλά και της εμπιστοσύνης στην αξιοπιστία του όλου συστήματος της διαδικασίας.

Ακριβώς, η αυτοτέλεια της εκλογικής διαδικασίας από τα («ουσιαστικά») αποτελέσματά της, το γεγονός, δηλαδή, ότι μπορεί να επιλεγεί μέσω αυτής ο ένας ή ο άλλος υποψήφιος άρχοντας, δε θεμελιώνει μόνο τη σημασία του θεσμού της διαδικασίας στη σύγχρο-

νη κοινωνία, αλλά τεκμηριώνει και τη νομιμοποιητική της λειτουργία, τη νομιμοποίηση την οποία παρέχει στο σύστημα διαχείρισης της (κυβερνητικής) εξουσίας. Ο θεσμός της εκλογικής διαδικασίας έχει «σχετική αυτονομία», επισημαίνει ο Λούμαν, «και δύναται χάρη στην ιδιότητα αυτή να συνεισφέρει στη συγκρότηση μιας νόμιμης πολιτικής εξουσίας για τη λήψη αποφάσεων» (στο ίδιο, σ. 46).

Δεν εκπλήσσει, συνεπώς, ότι το σύστημα ή ο θεσμός της εκλογικής διαδικασίας, μέσω της οποίας καθίσταται δυνατή η επιλογή μεταξύ εναλλακτικών προτάσεων ή προγραμμάτων διαχείρισης της εξουσίας, συμβάλλει αποφασιστικά στην αυτονομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος συνολικά. Καταρχήν, διότι καταγράφει και επιτρέπει την έκφραση δυσαρέσκειας από μέρους των πολιτών απέναντι στις προβαλλόμενες εναλλακτικές προτάσεις (διαχείρισης) της εξουσίας, δίχως να κινδυνεύει η δομή του συστήματος. Λειτουργεί, επομένως, ως μηχανισμός απορρόφησης των εντάσεων και των συγκρούσεων στο κοινωνικό πεδίο, εφόσον η «πολιτικοποίηση» και η «εκλογοποίηση» των εντάσεων και των διαφωνιών δε συντελεί μόνο στην ενδοσυστημική εκλογίκευση και την ενσωμάτωσή τους, αλλά και στη μείωση και στην εντός του συστήματος διοχέτευση της ανατρεπτικής τους δυναμικής.

Επιπλέον, η «εκλογοποίηση» των πολιτικών διαφωνιών και αντιπαραθέσεων δε στερείται πρακτικής πολιτικής σημασίας, εφόσον μπορεί να οδηγήσει στην εναλλαγή των κυβερνώντων στην εξουσία. Ακριβώς, η διαφορά μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης, καθώς και η πιθανότητα να βρεθεί η μια στη θέση της άλλης, συνιστά την πεμπτουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, κατά μία τουλάχιστον «περιγραφική» της ερμηνεία. Αυτός ο δυϊκός κώδικας, όπως τον έχει χαρακτηρίσει αλλού ο Λούμαν, και η διατήρηση της διαφοράς μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης «διανοίγει και συντηρεί πολιτικά τη δυνατότητα να αναλάβει τη διακυβέρνηση η αντιπολίτευση και η κυβέρνηση να μετατοπισθεί στην αντιπολίτευση, ανεξάρτητα με το πολιτικό φάσμα και με την όποια σχέση έχουν τα κόμματα με κάθε αλλαγή».⁵

Έμμεση συνέπεια ή ακόμη παρενέργεια της κεντρικότητας της ε-

5. Niklas Luhmann, *Θεωρία κοινωνικών συστημάτων*, (εισ.-επιμ.): Αντ. Μακρυδημήτρης - Π. Καρκατσούλης, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σ. 228.

κλογικής διαδικασίας και της επιδίωξης της νίκης σε αυτήν για την ευρύτερη επικράτηση στην πολιτική σκηνή είναι ότι, όπως αφήνει ο Λούμαν να εννοηθεί, τα κόμματα δεν επιζητούν πολλές φορές την ψήφο χάριν συγκεκριμένων προγραμμάτων, αλλά μάλλον επιλέγουν προγράμματα προκειμένου να δελεάσουν την ψήφο και να διασφαλίσουν την εκλογική νίκη. Πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτό που επιτρέπει να εμφανίζεται μια τέτοια εκδοχή, δίχως να δυσφημείται υπέρμετρα η πολιτική διαδικασία στο σύνολό της, είναι το γενικότερο φαινόμενο της διάκρισης και της διαφοροποίησης της πολιτικής από την ηθική, όπως και του δικαίου από την ηθική.

Η αυτονομία του θεσμού της (εκλογικής) διαδικασίας επιτρέπει, εξάλλου, και καθιστά δυνατή υπό τις περιστάσεις την ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στην πράξη επιλογής μεταξύ των βασικών εναλλακτικών προτάσεων (εξουσίας), εφόσον η ψήφος του κάθε πολίτη έχει ίση αξία, ανεξαρτήτως άλλων διαφορών και ανισοτήτων στο κοινωνικό, το οικονομικό, το πολιτισμικό πεδίο ή τη ζωή γενικά. Αυτές οι άλλες διαφορές ή ανισότητες υποχωρούν μπροστά στη θεμελιώδη (πολιτική) ισότητα της ψήφου, γεγονός που συντελεί και στη δημιουργία ενός γενικού τεκμηρίου υπέρ της παραδειγματικής ισχύος της πολιτικής ισότητας. Άρα, όλες οι άλλες ανισότητες στα εκτός της πολιτικής σφαίρας πεδία πρέπει να προκύπτουν από ειδικούς λόγους που να τεκμηριώνουν και να δικαιολογούν το μέτρο της απόκλισης από τη θεμελιώδη πολιτική ισότητα της ψήφου.

3. ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Μπορεί το δίκαιο να μεταβάλλεται σύμφωνα με τους όρους και τις προϋποθέσεις που ορίζει το ίδιο (τους διαδικαστικούς κανόνες που ισχύουν), αλλά στη νομοθετική διαδικασία, δηλαδή τη θέσπιση του δικαίου, ουσιαστικού και διαδικαστικού, ο βασικός μηχανισμός λήψης των αποφάσεων είναι η αρχή της πλειοψηφίας. Κατά την αρχή αυτή, ασκεί τη (νομοθετική) εξουσία και προσδιορίζει στον μείζονα βαθμό το περιεχόμενο των αποφάσεων εκείνος που διαθέτει την πλειοψηφία των εδρών στο νομοθετικό σώμα.

Πέρα από τις επιμέρους φάσεις ή παραμέτρους της διαδικασίας της νομοθέτησης αυτής καθαυτήν, όπως, λ.χ. η διερεύνηση της ανα-

γκαιότητας των ρυθμίσεων, της πληρότητας, της ποιότητας, της αποτελεσματικότητας και της αιτιολόγησής τους, ζητήματα που δεν έχουν φυσικά να κάνουν απλά και μόνο με την τεχνική της καταρτίσεως των νόμων,⁶ η κοινοβουλευτική διαδικασία της νομοθέτησης ολοκληρώνεται με τη συζήτηση του θέματος στο Σώμα και την ψηφοφορία επί των προτεινομένων ρυθμίσεων. Ως συνέπεια αυτής της διαδικασίας τίθενται σε ισχύ και προσαποκτούν το κύρος της νομιμοποίησης εκείνες οι νομοθετικές ρυθμίσεις (προτάσεις ή σχέδια) που εγκρίνονται από την πλειοψηφία των αντιπροσώπων. Η νομιμοποίηση στη συγκεκριμένη περίπτωση ερείδεται στη διαδικαστική αρχή σχηματισμού και έκφρασης της πλειοψηφίας των μελών του νομοθετικού σώματος.

Ανεξαρτήτως, συνεπώς, του ουσιαστικού περιεχομένου των νομοθετικών ρυθμίσεων, καθώς και της τήρησης των λοιπών αρχών και μεθόδων της (προ)νομοθετικής διαδικασίας, το θεμέλιο της νομιμοποίησής τους εστιάζεται τελικά στην πράξη αποδοχής τους από την πλειοψηφία των μελών του νομοθετικού σώματος. Και αντιστρόφως, οσοδήποτε αξιόλογη ή σημαντική κι αν είναι μια νομοθετική πρόταση, αν δεν έχει προκύψει από αυτή τη νομοθετική διαδικασία και δεν έχει τύχει αυτής ακριβώς της πράξης αποδοχής από μέρους της πλειοψηφίας του νομοθετικού σώματος στερείται *ab initio* και άνευ άλλου τινός νομιμοποιητικού ερείσματος.

Άρα, και στην περίπτωση αυτή, το σύστημα ή ο θεσμός της νομοθετικής διαδικασίας μέσω της οποίας διαμορφώνεται και εκφράζεται η έγκριση της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας είναι όχι μόνο αυτόνομο και ανεξάρτητο από τα όποια ζητήματα ουσίας (την αλήθεια ή την ορθότητα της μιας ή της άλλης πρότασης), αλλά αυτό τούτο περιβάλλει με το μανδύα της νομιμοποίησης τη μια ή την άλλη εκδοχή. Νομιμοποιείται, συνεπώς, και τίθεται σε εφαρμογή αυτό που έχει γίνει αποδεκτό από την πλειοψηφία, και δε νομιμοποιείται η υιοθέτηση και η εφαρμογή εκείνου που έχει απορρίψει η πλειοψηφία.

6. Βλ. σχετικά τον περίφημο κατάλογο των 10 σημείων της (προ)νομοθετικής διαδικασίας που τέθηκαν σε ισχύ από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση της Γερμανίας ήδη από το 1984, *Simplifying Law and Administration - An Important policy Objective of the Federal Government*, Herausgeber: Bundesministerium des Innern, Βόννη 1988. Βλ. επίσης, Π. Καρκατσούλη, *Η νομοθέτηση ως επιστήμη. Προλεγόμενα για μια συστημική θεωρία της νομοθέτησης*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1990.

Όσον αφορά τη σημασία της διαδικασίας στη διοίκηση, εδώ το ζητούμενο δεν είναι οι συναινετικές όσο οι «συνεκτικές» αποφάσεις. Στόχος της διοίκησης ως λειτουργικά διαφοροποιημένου και ανάλογα εξειδικευμένου συστήματος της σύγχρονης κοινωνικής ζωής δεν είναι η παραγωγή συναίνεσης ούτε εκτόνωσης της έντασης των συμμετεχόντων στη σχετική διαδικασία, αλλά η μάλλον αποτελεσματική εφαρμογή των αποφάσεων και της πολιτικής.

Ανεξάρτητα από τα επιμέρους χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ειδικού και τυπικά ενδεχομένως διαμορφωμένου κώδικα διοικητικής διαδικασίας, ο οποίος μπορεί να ισχύει σε ένα διοικητικό σύστημα και να προβλέπει, λ.χ., ακόμη και την αδιαμεσολάβητη πρόσβαση των πολιτών στη διοίκηση, το δικαίωμα της ακροάσεως τους προ της λήψεως των αποφάσεων, καθώς και την ειδική και συγκεκριμένη αιτιολογία των τελευταίων, η θεμελιώδης διαφορά της διοίκησης από την πολιτική έγκειται στο ότι η πρώτη γίνεται αντιληπτή και λειτουργεί ως ένα mega-σύστημα διαδικασίας *per se*. Έτσι, ως ένα σύστημα επεξεργασίας και εφαρμογής των αποφάσεων και των επιλογών, όποιες κι αν είναι αυτές, που προσφέρονται ως εισερχόμενα δεδομένα από το πολιτικό στο διοικητικό σύστημα.

Η διοίκηση, που παρίσταται εν προκειμένω ως ο εκτελεστικός μηχανισμός του κράτους και της πολιτικής, έχει ως πρωτεύουσα λειτουργία και βασικό έργο τη συνεπή εφαρμογή των αποφάσεων σε κάθε επιμέρους τομέα της δημόσιας πολιτικής. Αποφάσεων, το ουσιαστικό περιεχόμενο των οποίων έχουν την αρμοδιότητα να προσδιορίζουν σε τελικό βαθμό οι φορείς της πολιτικής και κυβερνητικής εξουσίας. Εξ ου και η ανάγκη διασφάλισης της λειτουργικής αυτοτέλειας και ουδετερότητας του διοικητικού «μηχανισμού» απέναντι στο ουσιαστικό περιεχόμενο των αποφάσεων και της πολιτικής. Γιατί αυτό προσδιορίζεται σε τελευταία ανάλυση από την πολιτική σφαίρα, ενώ η διοίκηση επιφορτίζεται κυρίως με τη συνεπή και αποτελεσματική εφαρμογή του.

Πέρα από την περιγραφική ή και την κανονιστική εγκυρότητα και αξία αυτής της μάλλον «κλασικής» ερμηνευτικής παραδοχής για τη λειτουργική διαφοροποίηση (ή «διχοτόμηση») μεταξύ διοίκησης και πολιτικής, που δεν είναι βέβαια αναμφισβήτητη, εκείνο που επίσης εντυπωσιάζει είναι ότι, αναλύοντας τη σημασία της διαδικασίας στη διοίκηση και τη γραφειοκρατία, ο Λούμαν αποσιωπά μια ενδιαφέρουσα διάκριση που είχε κάνει ο Μαξ Βέμπερ

μεταξύ δύο διαφορετικών ειδών γνώσης που απαντώνται στη δημόσια γραφειοκρατία.

Η γραφειοκρατική διοίκηση, παρατήρησε ο Βέμπερ, σημαίνει ουσιαδώς την άσκηση ελέγχου πάνω στη βάση της γνώσης, γεγονός που την καθιστά ορθολογική και της παρέχει τη δυνατότητα μιας ασύγκριτης υπεροχής έναντι άλλων μορφών οργάνωσης. Η γραφειοκρατική γνώση διακρίνεται στη συνέχεια σε «τεχνική γνώση» (Fachwissen) του εκάστοτε ειδικού και επιμέρους αντικειμένου της διοίκησης (λ.χ., ιατρικά, νομικά, οικονομικά, τεχνικά ζητήματα), ένα είδος γνώσης (τεχνογνωσίας) που συσσωρεύεται στις σύγχρονες γραφειοκρατίες (πολύπλοκα οργανωτικά συστήματα) και αρκεί συχνά για να θεμελιώσει την τεχνική τους υπεροχή. Επιπλέον, όμως, αυτής της μορφής ειδικής γνώσης του επιμέρους αντικειμένου, αναπτύσσεται και καλλιεργείται στους κόλπους της γραφειοκρατικής οργάνωσης και μια άλλη ακαταμάχητη μορφή γνώσης: η «ειδική γνώση των δεδομένων» (Dienstwissen) της ίδιας της γραφειοκρατικής διαδικασίας. Αυτό το είδος γνώσης αναφέρεται στην οργάνωση και λειτουργία του ίδιου του συστήματος της γραφειοκρατίας. Πρόκειται για τη γνώση και την εξοικείωση με τα μυστικά ή τα απόκρυφα της ίδιας της γραφειοκρατίας.⁷

Είναι απορίας άξιον πώς αυτή η διεισδυτική παρατήρηση του Βέμπερ διέλαθε της προσοχής του Λούμαν, πολλώ δε μάλλον που η βεμπεριανή επισήμανση για το ενδοσυστημικό μονοπώλιο της γνώσης και της διαχείρισης της γραφειοκρατικής διαδικασίας φέρει μια εκλεκτική τουλάχιστον συνάφεια με τη λουμανική εκδοχή της αυτονομίας του θεσμού της διαδικασίας στα οργανωμένα και λειτουργικά διαφοροποιημένα κοινωνικά συστήματα.

Η επιλεκτική αναφορά ή μη αναφορά σε άλλα έργα και άλλους συγγραφείς δεν είναι βέβαια κάτι το εντελώς ασύνηθες στον Λούμαν, και πάντως στο έργο που απασχολεί το παρόν κείμενο. Έτσι, όχι μόνο απουσιάζει κάθε αναφορά στο έργο του John Rawls (*A Theory of Justice*), όπως ήδη σημειώθηκε προηγουμένως, αλλά ούτε κάνει ο Λούμαν οιαδήποτε μνεία στο έργο του Hart, *The Concept of Law*, μολοντί αυτό είχε κυκλοφορήσει από το 1961 και εξέθετε τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ πρωτευόντων και δευτερευ-

7. Βλ. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, επιμ.: Talcott Parsons, The Free Press, Νέα Υόρκη 1964, σ. 339. Βλ. επίσης, Αντ. Μακρυνδημήτρης, *Διοίκηση και κοινωνία, Η δημόσια διοίκηση στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 418.

όντων κανόνων δικαίου (primary and secondary rules).⁸ Η εκλεκτική συνάφεια με τη λουμανική θεωρία της διαδικασίας έγκειται στο ότι η «αναλυτική» διάκριση του Hart για τους δευτερεύοντες κανόνες δικαίου (secondary rules ή rules about rules), [οι οποίοι και διακρίνονται στη συνέχεια σε επιμέρους κανόνες αναγνώρισης (recognition), εναλλαγής (change) και διευθέτησης (adjudication)], χωρίς να εξαντλείται στο πλαίσιο μιας γενικής αντίληψης περί due process, ισοδυναμεί εν πολλοίς με μια θεωρία περί της σημασίας και της αυτοτέλει των διαδικαστικών κανόνων στο δίκαιο, το οποίο, μάλιστα, ερμηνεύεται ως η ενότητα πρωτευόντων (περιεχομενικών) και δευτερευόντων (διαδικαστικών) κανόνων. Εξ ου και η απορία για την απουσία κάθε αναφοράς στο έργο αυτό από μέρους του Λούμαν.

4. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ

Μολονότι πρόκειται για έργο της πρώιμης μάλλον συγγραφικής περιόδου του Λούμαν, η νομιμοποίηση μέσω διαδικασίας θέτει ήδη τα θεμέλια μιας κοινωνικής θεωρίας περί της διαδικασίας· ακριβέστερα, μιας πιο περιγραφικής παρά αξιολογικής ή κανονιστικής θεωρίας περί της (σχετικής, έστω) αυτοτέλει και αυτονομίας των θεσμών της διαδικασίας στη σύγχρονη κοινωνία. Η διάκριση και η αυτονομία των θεσμών και των συστημάτων, άρα και του θεσμού και του συστήματος της διαδικασίας (λ.χ., στο δίκαιο, την πολιτική και τη διοίκηση), αποτελεί συνέπεια και αντανάκλα το ευρύτερο φαινόμενο της λειτουργικής διαφοροποίησης, το οποίο συνιστά τη γενεσιουργό δυναμική της συγκρότησης ή το μηχανισμό της εξέλιξης των συγχρόνων κοινωνιών.

Η διαδικασία αποτελεί η ίδια ξεχωριστό σύστημα διακριτό και διαφοροποιημένο στο λειτουργικό και το δομικό πεδίο από άλλα συστήματα. Ο δε βαθμός της αυτονομίας της, ως συνάρτηση της διαφοράς της από άλλα συστήματα, εκδηλώνεται όχι μόνο με την καλλιέργεια της δικής της, εγγενούς σε αυτή την ίδια, λογικής, αλλά και με την αυτοτελή νομιμοποιητική της λειτουργία, της διαδικασίας *per se*.

8. H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, Clarendon Law Series, Oxford U.P., Οξφόρδη 1961, κεφ. V.

Η διαφορά μεταξύ ουσίας και διαδικασίας μπορεί εν προκειμένω να θεωρηθεί ότι αντιστοιχεί στη διαφορά μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος, μια διαφορά που αντανακλάται και εντός του ίδιου του συστήματος. Αν, δηλαδή, η ουσία αποτελεί σύστημα που διακρίνεται από το περιβάλλον του, δηλαδή, τη διαδικασία, τότε η ουσία αντανακλά εντός αυτής τη διαφορά της με τη διαδικασία – εμπεριέχει μια διαδικασία και μέσω αυτής πραγματώνεται, εκφράζεται και υποστασιοποιείται και η ίδια.

Η ουσία μοιάζει εδώ με τον εγκέφαλο, που χωρίς να επικοινωνεί ο ίδιος άμεσα με το περιβάλλον, προσσκοπτά εν τούτοις μια παράσταση του τελευταίου μέσω άλλων (αισθητηρίων) οργάνων. Δίχως αυτά αδυνατεί και ο ίδιος να διαμορφώσει και να αναπαραστήσει τη διαφορά του από το περιβάλλον, και άρα να συγκροτήσει τη δική του ιδιαιτερότητα. Μια ιδιαιτερότητα ή αυτονομία που εξαρτάται από τη διαφορά του από άλλα συστήματα και προϋποθέτει μια ορισμένη «τυφλότητα» και κλειστότητα ως προς αυτά. Αντιστρόφως και αναλόγως, τούτο ισχύει και για το σύστημα ή το θεσμό της διαδικασίας αυτής καθαυτήν. Και είναι ακριβώς αυτή η τυφλότητα και η ουδετερότητα της διαδικασίας ως προς τα αξιακά ή ουσιαστικά στοιχεία και επιχειρήματα που της παρέχει τη δυνατότητα μιας νομιμοποιητικής λειτουργίας.

Διότι είναι ορθό, περιγραφικά ορθό, ότι γίνονται συνήθως αποδεκτές οι αποφάνσεις, λ.χ., των δικαστηρίων ή των εκλογών, ακόμη και από εκείνους που δεν ευνοούνται από τα αποτελέσματά τους, εφόσον οι αποφάνσεις ελήφθησαν σύμφωνα με την κατάλληλη διαδικασία, τα αρμόδια όργανα, τις σχετικές διατάξεις και μεθόδους, κ.ο.κ. Και δεν είναι, άραγε, αληθές ότι ακριβώς στις περιπτώσεις εκείνες που υπάρχει διχοστασία, σύγκρουση και διαφωνία ως προς το ουσιαστικό, αξιακό περιεχόμενο μιας υπόθεσης, η όποια αμοιβαία αποδεκτή λύση ή συμβιβασμός είναι εφικτός επειδή, και στο μέτρο που, παράγεται σύμφωνα με μια καταρχήν αξιακά ουδέτερη και «τυφλή» διαδικασία; Έτσι, ίσως ερμηνεύεται και η εικόνα της παράστασης της απονομής της δικαιοσύνης με τα μάτια της δεμένα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Λούμαν επιχειρεί, τόσο σε αυτό όσο και στο υπόλοιπο τμήμα του έργου του, μια επιβλητική θεωρητική κατασκευή με πλατιά μάλιστα επιστημονική τεκμηρίωση. Την απόπειρα για τη μεγάλη θεωρητική σύνθεση, την οποία κατέβαλε τόσο ο Parsons (εν πολλοίς πνευματικός «πατέρας» του Λούμαν) όσο

και ο Χάμπερμας (ο κυριότερος πνευματικός του «αντίπαλος» στη Γερμανία), τη χρωμάτισε ο Λούμαν από τη δική του σκοπιά με μια έμφαση αφενός στη συστημική ερμηνεία και, αφετέρου, στη ρεαλιστική και περιγραφικά έγκυρη αποτίμηση των κοινωνικών φαινομένων.

Η παραδοχή ότι τα συστήματα προσδιορίζουν τα κύρια γνωρίσματα της μοντέρνας εποχής σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής, διότι αυτά οργανώνουν και μειώνουν την πολυπλοκότητα μέσω του «γενετικού κώδικα» της αέναης λειτουργικής τους διαφοροποίησης, αλλά και των επικοινωνιακών δεσμών και αλληλεξαρτήσεων που αυτά επεξεργάζονται στην οικονομική, την πολιτική ή και την πολιτισμική σφαίρα, δεν αποτελεί φυσικά θεωρητική επινόηση του Λούμαν.

Το γεγονός επίσης ότι κάποιες στιγμές η συστημική εκδοχή των κοινωνικών φαινομένων μοιάζει να μην αποφεύγει τον κίνδυνο της θεωρητικής «εμπραγμάτωσής» τους (reification), της απομάκρυνσης, δηλαδή, και του αποχωρισμού τους από την ενσυνείδητη ανθρώπινη βούληση και δράση στο ατομικό ή το συλλογικό πεδίο, δεν πρέπει να χρεώνεται κατ' αποκλειστικότητα αναγκαστικά στον Λούμαν. Η επαναφορά, εξάλλου, της διχοτόμησης ανάμεσα στο μικρο- και το μακρο-επίπεδο, ανάμεσα στην κοινότητα και την κοινωνία, ανάμεσα στη δράση και τη δομή, ανάμεσα στο βίκοσμο και το σύστημα, αλλά και η εξίσου κοπιώδης απόπειρα για τη μερική τουλάχιστον άρση της διαφοράς και την επανασύνθεσή τους, απαντά και στο πλαίσιο άλλων θεωρητικών κατασκευών με τις οποίες ο Λούμαν είναι όχι μόνο απόλυτα εξοικειωμένος αλλά και διατηρεί ένα είδος διαλεκτικής αντιδικίας.

Από την άλλη πάλι πλευρά, η ακράτητη στροφή προς τον ρεαλισμό και η προσήλωση σε μια απόλυτα περιγραφική κοινωνική θεωρία μοιάζει επίσης κάποιες στιγμές να μην αποφεύγει την «ειδωλοποίηση» του πραγματικού· κι αυτό που αρχικά απομακρύνει την ανάλυση από τον ιδεαλισμό σταδιακά την οδηγεί σε μια άνευ όρων αποδοχή του πραγματικά ισχύοντος, κάτι που ίσως δε διαφέρει πολύ από έναν ιδεαλισμό από την ανάποδη όψη.

Στο ερώτημα, τέλος, εάν η «απο-ουσιαστικοποίηση» των διακυβευμάτων και η υπερβάλλουσα έμφαση στα ζητήματα της διαδικασίας σηματοδοτεί εκ των πραγμάτων όχι μόνο μια συντηρητική στροφή στη θεωρία, αλλά και μια απομάκρυνση από τα προβλήματα της ουσιαστικής δικαιοσύνης στις ανθρώπινες σχέσεις, η απά-

ντηση δεν εξαντλείται φυσικά σε μια «περιγραφική», κατά βάση, παρουσίαση ενός πρώιμου έργου του Λούμαν. Συναφή, επίσης, είναι τα ερωτήματα, εάν και κατά πόσο η άποψη, έστω, δημοκρατική διαδικασία εξαντλεί τη δυνατότητα και την προβληματική της ουσιαστικής αλλαγής στα πολιτικά πράγματα, ή ακόμα εάν οι πολιτικές αντιθέσεις και διεκδικήσεις εξαντλούνται σε ζητήματα διαχείρισης της εξουσίας στο πλαίσιο του ισχύοντος συστήματος της διαδικασίας· ακόμα, η εναγώνια ανησυχία εάν υπάρχει κρίση νομιμοποίησης και πού οφείλεται αυτή, και αν η υποκατάσταση της νομιμοποίησης από τη νομιμότητα συνιστά επαρκές θεμέλιο της ιδέας της δημοκρατίας.

Όλα αυτά είναι θεμιτά ερωτήματα, η απόκριση στα οποία μπορεί να μην εξαντλείται στο έργο του Λούμαν, όμως το τελευταίο τα εγείρει με τρόπο άμεσο ή και έμμεσο· και ίσως αυτή να είναι η μείζων προσφορά του – ένας νέος τρόπος προσέγγισης και προβληματισμού για τα μεγάλα προβλήματα της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής στην εποχή μας.

Όσον αφορά την εμφάνιση του πρώτου αυτοτελούς έργου του Λούμαν στην ελληνική γλώσσα, πρόκειται για μια εξαιρετική στο σύνολο της μεταφραστική απόπειρα, με συστηματική προεργασία στη διατύπωση και την απόδοση των όρων. Αποτελεί γενικά μια ιδιαίτερα επιμελημένη έκδοση από μέρους μιας ομάδας ανθρώπων που υπηρετούν με συνέπεια την κοινωνική θεωρία σε ορισμένες από τις πιο δύσβατες ατραπούς της. Αν, τώρα, μπορεί να διατυπώσει κανείς μια ή δυο επιφυλάξεις για όρους όπως «ηνιόχηση», «ο-ντικοποίηση», «γεγονότητα» και «ιδιο-περιπλοκότητα», τούτο διόλου δε μειώνει τη συνολική αξία του έργου. Η ασυνήθιστη χρήση τους, μάλιστα ίσως, να οφείλεται στο γεγονός της ατελούς ακόμα εξοικείωσης του ελληνικού γλωσσικού οργάνου με ανάλογους εννοιολογικούς χρωματισμούς. Οι «αίολες» όμως (αντί του ορθού, έωλες) «παραδοχές», της σελίδας 46, μάλλον προδίδουν ένα λάθος του τυπογραφείου.